

МУР і я в МУРі

СТОРИНКИ ЗІ СПОГАДІВ

МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ
ЕМІГРАЦІЙНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Спробу подати коротку історію МУРУ (1945—1948) я зробив був 1953 року. Тоді в буенос-айреському журналі «Овид» я надрукував статтю «Українська еміграційна література в Європі 1945—1949. Ретроспективи й перспективи», яка потім була передрукована в збірці статтів Юрія Шереха «Не для дітей», 1964. Перший розділ цієї статті подавав історію МУРУ, переважно в формально-звіттовому розрізі. Так я тоді ті часи бачив.

Минула третина сторіччя, і я багато речей бачу тепер інакше. Коли правильніше? Марне запитання. Якби я жив ще третину сторіччя, напевне, мій погляд знову змінився б. Ми течемо, наше життя тече, наше минуле тече, історія пливе в цьому ж струмі. Вона не незмінна. Але кожне нове бачення відкриває якісь сторінки, яких попереднє бачення не помічало. Тож має сенс оприлюднити це, сучасне, бачення. 1953 року я вірив в об'єктивність пам'яті і уникав суб'єктивності спогаду. Тепер це змінилося. Виразно й неприховано тепер я пишу спогад. Про МУР і про себе. А може й про себе й МУР.

Тож передусім упроваджу читача в місце дії. І в її час. Усе починається в Фюрті, це вересень 1945 року. Фюрт — окрема адміністративна одиниця, але фактично північно-східне передмістя Нюрнбергу. Тоді вона драстично різнилася від метрополії тим, що Нюрнберг стояв — чи лежав — у руїнах, а Фюрт був фактично неторкнений війною й бомбами. Повоєнна доля (війна кінчилася кілька місяців тому) привела мене саме до Фюрту. Тут таки опинилися Ігор Костецький і Віктор Петров. Ніщо в житті Німеччини в ті дні ще не встоялося. У Фюрті законювалася газета «Час», і це тримало нас тут. Це була праця. Але ми мали безліч вільного часу і повну неозначеність завтрішнього дня. У цих обставинах у сірих вільгельмівського промислового й безбарвного містечка-передмістя я вхопився за перекладання. Цим разом були це не німецькі романтики й Рільке, а французькі поети — неминучий Бодлер і не чужий повівам дадаїзму Гійом Аполінер.

Аж раптом цей своєрідний баварсько-український Сонгород увесь струсився, й життя, здавалося, освітілося метою. Винуватцем зміни, янголом мети став Леонід Полтава, тоді двадцятитрирічний юнак, проти якого я з моїми тридцять сімома роками видавався мало не патріархом. Полтава жив тоді в Регенсбурзі. До нас він не заблукав випадковим гостем, він приїхав у біді, шукаючи порятунку для того, що він затіяв.

Було це, з розповідей його і його тоді приятеля й теж молодого, ще на рік молодшого поета Леоніда Лимана так. Баварські друкарні не мали українських шрифтів. Найближча друкарня такого типу була в Пляуені. Коли стало відомо, що Пляуен, як і вся Саксонія, передається росіянам, Полтава й Лиман вирішили зробити наскок на пляуенську друкарню й привезти шрифти до Регенсбургу. Знайшовся вантажний автомобіль, що погодився на цю операцію. Зроблено це не без ризику, година наскоку припала на той час, коли американців у Пляуені вже не було і от-от мали ввійти радянські частини, те, що німці назвали годиною нуль. Це була авантура, і вона вдалася; скриню з шрифтами привезено до Регенсбургу, підвалина під розвиток літератури була закладена. Можна було ставити пам'ятник двом героям.

Та вони були добрі на молодецтво, але дали себе заплутати правно. Наскок на пляуенську друкарню був, звичайно, актом піратства, грабунком, проявом беззаконня. Але беззаконня було законом нульової години. Німці, звиклі до порядку, з того ледве чи користалися. Але для людей осту не було в цьому нічого нового й незвичайного. Помилка двох юнаків полягала не в тому, що вони чинили беззаконня, а в тому, що вони вирішили скористатися з захисту закону. Про всякий випадок вони взяли, їдучи на своє геройське діло, в провідників регенсбурзької свіжо твореної української громади папірець про те, що їм доручено зробити їхню експедицію. Тим самим виходило правно, що шрифти привезено для проводу цієї громади. На чолі проводу стояв там колись вояк армії УНР, згодом оборонець Закарпаття, а далі редактор «Дозвілля» Свирид Микитович Довгаль. І він став фактичним власником здобутого скарбу. А він був політик, і журналістика боліла йому більше, ніж література. Під його орудою шрифти пішли на друк газети «Слово», редактором якої став сам Довгаль. Полтава й Лиман опинилися ні в сих ні в тих. Акт беззаконня, ними вчинений, був повернений на службу закону, і вони були проти закону безсилні. Адже в Регенсбурзі не було години нуль.

Єдина можливість вирвати шрифти з рук Довгаля і іже з ним давалася застереженням в умові Полтави й Лимана з політиками про те, що коли утвориться повновартісна спілка письменників, шрифти повинні перейти в її розпорядження. І тепер Полтава, в одчаї, примчав до Фюрту:

— Заснуйте, негайно, спілку письменників, — був його майже гістєричний зойк.

Доля хотіла, щоб на той час у нас зійшлося й з'їхалося кілька літераторів. Костецький, Петров і я були місцеві, Полтава був гінцем у пошуку справедливости, але заїхав ще Іван Багрянний з Ульму і Юрій Косач — Бог знає звідки, його носило по всіх усюдах, і ніколи не знати було, звідки саме тепер він спаде на вашу голову. Трапився й Іван Майстрєнко, що, власне, письменником аж ніяк не був, але до випадково посталої групи приєднався.

(Може під впливом цього охрищення в літератори він згодом написав п'єсу, що звалася «Трагедія Страхова». У березні 1946 року він привіз її до нас і прочитав. Зацитую свій запис про цю подію з мого тогочасного щоденника: «На мій жах, привіз свою п'єсу. Єдине пощастило, що була добра погода, і вдалося повести його читати п'єсу над річкою. П'єса перебільшила всі сподівання. Це поєднання примітивної публіцистики з накопиченням диких жахів і випадковостей-неймовірностей. Мета — через розпад родини викрити советську систему. Спосіб — показати егоїста-хижака. Сам Майстрєнко глибоко й непохитно переконаний, що п'єса добра, тільки діалог літературно неопрацьований. Маланюк знизав плечима і висловив здивовання, як людина розумна в одній галузі, може бути сліпа в іншій»).

Випадково зібрані в Фюрсті погодилися — ніхто не заперечував, — що об'єднання письменників — річ потрібна, а перспектива стати власниками української друкарні спокуслива. Учасники обговорення назвали себе ініціативною групою, я швиденько написав коротеньку й дуже загальну декларацію, довше ми затрималися над назвою об'єднання. Була пропозиція назвати його Український мистецький рух, але скорочення такої назви давало неприємні звуково-семантичні асоціації — УМР, і я запропонував переставити складники, щоб вийшло МУР, що піддавався й осмисленню в асоціації зі словом мур, мовляв, щось фортецеподібне, щось непохитне. Вирішили ми тоді й те, що це об'єднання не повинно бути типу радянської спілки письменників, що воно повинно бути елітарне й на членство ініціативна група буде запрошувати, виходячи з літературних

заслуг. Вироблено й список, кого треба запросити як членів-засновників. На голову ми вирішили просити Уласа Самчука.

У моєму житті це означало, що припинилося безцільне протікання днів між пальцями, в житті з'явилася мета. Я загорівся нею, ніби існування світу залежало від її здійснення. МУР захопив мене з неймовірною силою, діяльність ця наповнила цілком три роки мого життя. Наукова праця, університетські виклади, заробіток, харчування — все це стало другорядним, незначущим. Я жив ідеєю створити творчу атмосферу навколо письменників, вирвати таланти з мряковиння життя серед обивателів, збудувати палац духу, новий і звужений варіант Платонової республіки мужів розуму й хисту, закласти підвалини для появи кінцець-кінцем видатних творів слова. У дальшому мені ввижалося ширше об'єднання всіх мистців, що долучило б до літераторів ще малярів, скульпторів, музик, акторів, режисерів і кого там ще. Ми опинилися на чужині, програли — не гравши — політичні ставки. Якщо не могло бути батьківщини на географічній мапі, ми могли збудувати батьківщину в наших душах. Літературні, мистецькі твори, що постануть з нашого об'єднання, будитимуть душі, свої й чужі. Пововна будова України почнеться з таких творів.

Усе це не було інтелектуальною програмою, і ми ледве чи усвідомлювали самі ці проблеми й перспективи, усі ці туманності дрімали десь у глибинах нашої підсвідомості. Але і свідомість і підсвідомість говорили нам про нашу МІСЮ, скромнішу в свідомості, розбуялу поза всяку реалістичну пропорцію в нашій підсвідомості. Згадуючи про роки Кирило-Методіївського Братства, Куліш писав, що тоді в учасників Братства «серце ожило... очі загорілись... над чолом у чоловіка засвітився полум'яний язик». Щось подібне сталося в Фюрті з засновниками МУРу. Непомітно для себе я перейшов тут у своїй розповіді від «я» до «ми». Я певний, що подібні, неясні для них самих почування хвилювали всіх засновників, і в них усіх вони були реакцією на ті самі обставини життя. Але, мабуть, з особливою силою вони опанували мене. Мій полум'яний язик не тільки світився над моїм чолом, він пропавлив душу. МУР став моєю одержимістю, моєю *idée fixe*. За всяку ціну розбудувати МУР, за всяку ціну зберегти його було змістом мого життя. Кожен талановитий літератор, людина іскри Божої, приєднаний до МУРу, був моїм здобутком. Кожний нездара, що потрапив до МУРу, болів мені. Ще більше

болів мені кожний талановитий і творчий, хто з якихось причин покинув МУР. Кожна видавнича вдача, кожна нова видавнича поява з мурівською видавничою маркою «Золота брама» була моїм тріумфом. Утопічність практичної програми МУРу і, поготів, підсвідомих надій, на МУР покладених, були цілковито поза моєю свідомістю, мою здатністю до тверезої аналізи подій і людей. Кожний з'їзд чи конференція МУРу були моїм випробуванням. Я їхав на них, як на бій, був щасливий, коли вони проходили успішно, і впадав у розпуку, коли перемагало те, що мені здавалося ворожою силою. Особистих амбіцій я не мав жадних. Від початку до кінця я був заступником голови (головою погодився бути Улас Самчук і був ним до кінця), але особисто це мені нічого не давало. Щаблі слави не вели дали вгору, а винагороди я не діставав жадної, бо навіть ніхто не повертав мені коштів численних подорожей по Західній Німеччині, яких справи МУРу вимагали раз-у-раз. Я був *spiritus movens* об'єднання, і я знав це. Але був я ним тільки тому, що мусів бути, а це було конечне, щоб МУР створити й зберігати.

Не тільки я був ентузіястом МУРу. Ідея його була близька багатьом. Характеристично, що з тих, кому запропоновано членство в МУРі, відмовився тільки один — Леонід Мосендз, і то, можливо, тому що жив він поза Німеччиною і особистий контакт засновників МУРу з ним був неможливий. Впливає з цього, що ідея МУРу якось промовляла до розпорощених і осиротілих літераторів українських на теренах Німеччини та Австрії. Гаряче бажання зберегти МУР, без найменшого сумніву, відчував і Самчук, хоч він намагався ставитися з олімпійським спокоєм до бур у склянці води, що непокоїли мене, і Костецький, і навіть Домонтович-Петров з його повсякчасною іронією й дещо мефістофельською посмішкою, і багато інших. Але, думаю, ніхто так не переживав кожную вдачу й невдачу об'єднання, як я.

Тут нема потреби перелічувати видання МУРу, не дуже численні в умовах розгромленої Німеччини, неохоти американських органів влади давати дозволи на якісь там темні «діпівські» книжки, браку українських друкарень і розгулу партій і партійної політики в таборах. Зрештою, видання МУРу, як і його з'їзди й конференції докладно й досить офіційно списані в моїй статті, уже тут згаданій, і нема потреби тут це зведення фактів повторювати. Згадати хіба три журнали чи журнали в задумі. Були це збірники літературної проблематики «МУР», яких вийшло

три, а четвертий не побачив світу. видання, присвячене дискусії літературних проблем в чергуванні з поезіями на теми літературної творчості: альманахи «МУР», яких вийшов тільки один, видання, присвячене літературним творам і конкретній літературній критиці — другий, уже зформований, так і не побачив світу, а перший був порядно зіпсований халтурною коректою, що спотворювала текст, подекуди до невпізнання; і найдовговічніше з усіх видання (11 випусків) місячника літератури, мистецтва й критики «Арка», чий стандарт і змістом і оформленням, за яке відповідав Яків Гніздовський, — ледве чи перевершений і в пізніші роки. Рівень цих журналів далеко перевищував усе, що виходило в ті роки на еміграції. Зрештою, до редакційних проблем «Арки» доведеться повернутися далі.

З'їздів МУРу, присвячених творчим і організаційним проблемам, відбулося три (21—22 грудня 1945, Ашаффенбург; 15—16 березня 1947, Ульм; 11—12 квітня 1948, Штутгарт), конференцій, цілком присвячених творчим проблемам, теж три (28—29 січня 1946, Авґсбург; 4—5 жовтня 1946, Байройт; 4—5 листопада 1947, Майнц). Байройтська конференція спеціалізувалася на питаннях літературної критики, а майнцька — драматургії. Не було таких сходин МУРу, на яких я не був би присутній і не брав би активної участі. Усі вони відбувалися в таборах переміщених українців, де учасники діставали залю для виступів, ночівлю в приміщеннях табору і харчування, про що наперед провід МУРу умовлявся з проводом табору. Усі сходи були відкриті кожному, хто цікавився, що часом приводило до виступів не дуже високого рівня, але віжки проводу рідко виривалися з рук керівників об'єднання. Найбільше наблизилася до Січі Запорізької авґсбурзька конференція, але це була ціна, яку доводилося платити за популяризацію МУРу і, насамперед, літератури. Але здебільшого півінтелігент не мав голосу, а дискусії не знижувалися до його рівня, що не перешкождало пристрастності виступів і широкому діапазону порушуваних проблем.

Та діяльність МУРу далеко не обмежувалася на з'їздах, конференціях, засіданнях правління. Я сказав діяльність... Діяльністю фактично було передусім говорення. Щоденні проблеми видання творів і журналів, ущерблень особистих самолюбств, обговорення творів і так далі, без кінця. Було цього всього кожного дня так багато, що проникливий у своїй стриманості Леонід Лиман одного дня подарував мені величезний зошит у твердій оправі, щоб я, мовляв,

записував усі «події», себто розмови й зустрічі. І справді, я почав у цьому, спочатку незаймано білому томі, провадити щоденник, від 1 лютого 1946 року до кінця МУРу. Раз-по-раз роз'їздив я по таборах переміщених осіб, в яких чимраз більше скупчувалися українські не-поворотці. Улас Самчук був менше рухливий і жив далі від центру, спочатку в Офенбасі під Франкфуртом, потім трохи ближче, в Корнталі близько Штутгарту. До того ж, хоч він теж брав МУРівські справи до серця, він менше хотів бути літературним сповідником і посередником, учасником світоглядних дискусій і менше надавався до цього. Він мав свої творчі задуми, працював над своїми романами, спершу «Юність Василя Шеремети», потім «Сонце з заходу» й «Ост». Він був людиною певних усталених поглядів, і його камертон не відгукувався на коливання іншого порядку. Роля сповідника, майстра співчуття, зрозуміння й примирення припала мені. Письменники — парод з хворобливою потребою визнання, зрозуміння, відгуку, однакової настроєності. У такій ролі легше було їм погодитися на людину, що сама письменником не була й тому здавалася об'єктивнішою, безстороннішою, кому чужою була професійна заздрість. Таку людину не один з них убачав у мені.

Уже в Фюрті мене відвідували свіжо завербовані МУРівці, особливо молодші. А коли я переїхав до Мюнхену, що сталося в травні 1946 року і про обставини чого я розповім пізніше, моя кімната стала літературним клубом, психолікарнею, канцелярією і адміністративним осередком МУРу. Було це ще й тому, що Мюнхен був природним географічним центром «планети Діпі». Головні табори оточували його зі сходу (Регенсбург), півдня (альпійські табори Берхтесгадену, Міттенвальду, Фюссену) й заходу (Авгсбург, Ульм, дещо пізніше Штутгарт). Мало не кожному треба було з тих або тих причин відвідати розбомбований, але не дощенту, фактичний центр американської окупаційної зони, а для літераторів одним з мечетів, куди спрямовувалися прощі, була моя кімната. Німецькі господині звичайно, винаймаючи кімнату, не дозволяли своїм мешканцям приймати гостей. Щасливим винятком були мої господарі — Рудольф Конечний з дружиною (не зважаючи на слов'янське прізвище, мовно й культурно вони були стовідсоткові німці). Вони ставилися до нас як до своїх, великою мірою, напевне, завдяки спокійній товариській моєї матері, для якої говорити по-німецьки не становило труднощі. Один за одним мої літературні відвідувачі пливли до двоповерхового будинку

в затишному Ботенгавзені, околичній дільниці Мюнхену, і сходили злегка скрипливими паркетними сходами на другий поверх, до мене, і Конечні ніколи не виявляли жадного невдоволення. Коли ми виїжджали, пані Конечна дала нам свою родинну картку з написом «На дружній спогад про час у домі Конечних». Во істину, якщо МУР заслуговує на згадку й місце в історії української еміграційної літератури, доречною буде й коротка згадка про моїх господарів, що наче аж тишилися діяльністю свого Herr Professor-a і його матері, за німецьким звичаєм, — Frau Professor. Сам Конечний був урядовець, родина була типова середньобюргерська, без великого заангажування до справ літератури й мистецтва.

Моя роль організатора й загального дорадника не була легкою. Починалося, правда, легко, вербування намічених кандидатів на члени не зустрічало перешкод і відмов. Але зберігати далі МУР у цілості і в русі — з цим справа стояла зовсім інакше. Толеранція не належала до чеснот багатьох письменників МУРу. Як тільки щось було письменникові не до вподоби, його першим ходом було —

— Мене не цінять. Мене не розуміють. Провід МУРу підтримує мого супротивника. Я виходжу з МУРу.

Найбільше спеціалізувалися на виходах з Муру Тодось Осьмачка й Юрій Косач. Хтось добрим словом згадав ВАПЛіте — Осьмачка кидає МУР, бо ВАПЛіте, бач, було вороже до нього. Самої згадки про Яра Славутича вистачало для такої самої реакції. Косачеві скрізь увижалися підступи ворогів, справжніх (яких він дійсно мав), а частіше уявних, він кидався з злобою й одчасем загнаного вовка і рвався геть з об'єднання. Скільки часу, енергії й нервів коштувало переконати їх лишитися серед членів! Часом це було наче умовляння вередливої дитини.

Різні конфлікти були неминучі не тільки через подразливість письменницької психіки. Вони були закладені вже в тому, що МУР поєднав у своєму складі людей, виростили у зовсім відмінних обставинах. Були тут «советчики» типу Івана Багряного, діячі старогалицького хову типу Остапа Грицяя, були і особливо, мабуть, нетерпимі «пражани», а далі були, сказати б, різновиди в межах кожної групи. Приміром, Володимир Державин і я, однаково, були «советами», але він був старший і дістав виховання ще перед революцією, а я в головному після, отже, я був більше «совет», ніж він. Коли скласти відмінності територіальні, генераційні, темпераментів, стильових уподобань, тощо, можна легко дійти до розуміння того, що мало не кожний

член МУРу був ізольований від мало не всіх інших і більш або менш до них ворожий. Помножмо це на загальнописьменницькі егоїзми, на комплекс сам-собі-пан, закладений у національній психіці, і може якоюсь мірою можна буде тоді збагнути й уявити собі, перед якими труднощами мав опинитися той, хто бажав усе це розгойдане мале море вбрати в якісь береги — не тільки толеранції, а й співпраці й доброзичливості супроти колег.

Це були труднощі, сказати б, іманентні кожній письменницькій організації, що не збудована за засадою одностайності. Але МУР мав на додаток дуже специфічні труднощі, що впливали з принципів, за якими він був збудований, і з біографій його засновників.

МУР був створений за засадою елітарності. Він хотів бути об'єднанням творців, а не літературних поденників і кололітературних нездар. Тільки так можна було забезпечити можливість справді творчих дискусій і постання вартісних літературних творів. Але це був ідеал, якого можна досягнути хіба в невеликому гуртку однодумців, а не в об'єднанні чи не півсотні зовсім відмінних осіб. З чого треба було виходити? З наявності одного доброго твору? Багатьох? Яке журі визначало б вартість творів? У справу втручалися репутації й авторитети, здебільша не загальні, а свого ближчого оточення. Пригадую, я мав великі вагання, чи запрошувати Остапа Грицяя, чиї писання тих років, як на мене, були безпорадно-вчительські. Я радився з Миколою Шлемкевичем, що стояв на зовсім відмінному рівні.

— Він ледве чи дасть щось вартісне, — відповів Шлемкевич, але додав: — Якщо лишити його осторонь, це відштовхне багатьох галичан, бо серед них він користується авторитетом.

Грицяя прийняли. Подібний випадок був з Олесем Бабісм. Поет з нього завжди був ніякий, а в ці роки вже остаточно виявлений. Навіть назовні, з круглою головою й круглим черевцем, з безтямними очима, він творив образ виразно не-поета, якщо не анти-поета. Ні в яких дискусіях він участі не брав. Олекса Варава, Федір Дудко були запрошені хіба за вислугу років, та й у минулому їхні твори не виходили поза пересіч. Поза літературою стояли писання Володимира Шаяна, екстатично-бундючна серія пророкувань про велич українського духу. На совісті Володимира Міяковського було запрошення Софії Парфанович, що писала оповідання з перспективи гінекологічного кабінету. Цинічна й вульгарна, вона своєю медичною

практикою заробляла, мабуть, більше, ніж увесь провід МУРу, взятий разом. Її амбіції лежали, одначе, не в медицині, а в літературі. До членів — засновників МУРу вона потрапила, скориставшись з слабкості Міяковського. Але цього їй було не досить. Одного разу, спіткавшись зі мною насамоті, вона сказала:

— Видаю книжку своїх оповідань. Грошей маю досить на видання десятих книжок або й більше. Але потребую доброї критики. Скільки ви хочете за те, щоб написати вступну статтю?

І була дуже здивована, коли я відмовився і відтоді уникав її. Адже я був бідний, а вона ні.

Та, біда, з елітарною засадою були не тільки такі випадки. Яких три, чотири чи п'ять творчо ялових членів, зрештою, не робили б погоди. Коріння біди були в самому принципі елітарності. Її критерії могли бути тільки суб'єктивні. Хто виробить сувору шкалу письменникової вартості? Кожний незапрошений до МУРу міг порівнювати себе з якимсь запрошеним, казати собі, що він не гірший від цього останнього. Росла заздрість, переростала в ворожість. Єдиний спосіб не мати ворогів був для об'єднання — якнайшвидше прийняти цю особу, хоч може спочатку й вирішено тримати її оддалік. Принцип елітарності ставав порожнім словом на папері. Взяти для прикладу істориків літератури, що принагідно виступали як критики. Які були переваги, скажімо для прикладу, Володимира Міяковського і Леоніда Білецького проти Павла Зайцева, Юрія Блохина або Павла Петренка? Порядком латання Петренка зведено на Олімп, Блохин і Зайцев не удостоїлися цього, не так зі злої волі, як через недогляд, недоврахування обставин тощо.

В напівофіційній історії МУРу, що написана мною 1953 р. і ввійшла до «Не для дітей», перелічено членів МУРу трьох покликань. Історія ця не включає списку ворогів МУРу. А було їх чимало, і список їх міг би бути досить довгий. Декого трохи згодом таки прийнято в члени, хоч вони ледве чи заслуговували на це. Назву хоч би вкрай примітивного Василя Чапленка — бо він, думалося, буде менш шкідливий, буде неутралізованіший у складі організації, ніж поза нею. Люди, випадкові в українській літературі, були допущені на літературний Олімп, бо ось один редагував журнал (Володимир Кримський з його «Звеном» в Австрії), Юрій Чорний з його пародіями на МУР, Петро Балей, що мав вплив на літературну політику «Української трибуни» в Мюнхені. Правда, такі люди не впливали

на практичну діяльність МУРу, але кожний, хто розумівся на літературі, міг запитати й питав, — чому, за які заслуги вони тут? Які видатні твори вийшли з-під їх пера?

Окремою проблемою були ті молодші, що мали, так виглядало, хист до літератури, але в олімпійці явно ще не надавалися. Довелося запровадити інституцію кандидатів МУРу, спершу не передбачену. Мало хто з цих виправдав надії пізнішою літературною творчістю — Олександр Смотрич та може ще Микола Понеділок. Інші, перелічені в моїй «офіційній» історії МУРу, лишилися кандидатами навіки. Ще гірше було те, що знов не було й не могло бути виразного критерію розмежування членів і кандидатів. Приміром, Леонід Лиман і Леонід Полтава стали членами МУРу (вони ж, зрештою, спричинилися до його постання), а Яр Славутич до того ще й секретарем правління (і то діяльним і бойовим. Він був «автором» членського квитка МУРу, блакитного з золотим написом і візерунком, чуда друкарської техніки на ті часи провізоричних довідок на листку поганого паперу). А от Олекса Гай-Головка чи Іван Смолій ніколи не здобулися на таке визнання.

Так раз-по-раз засада елітарности виявляла свою розпливчастість. До того вона заходила в гостру суперечку з намаганням МУРу бути в межах еміграції універсальним репрезентантом української літератури. Виходу з цієї суперечности ми не бачили, та її, либонь, і не було.

Список ворогів МУРу міг би бути, мабуть, не коротшим від списку членів, хоч як цей останній невиправдано розрісся. Назву лише кілька імен. Найчисленніша група між ними були, думаю, журналісти, найпомітнішим з-поміж них був чи не Свирид Довгаль, який воював з МУРОм за пляуенські шрифти. Також у Регенсбурзі треба назвати Юліана Тарновича, автора посередніх новельок з лемківського життя. Навколо нього крутився якийсь час Ігор Костецький, намагаючися зробити з нього мецената «Хорса», але без успіху. Демагогічно-пристрасні виступи проти МУРу мало не погромного характеру, зокрема на авґсбурзькій конференції, належали також журналістові (і історикові) Панасу Феденкові. Темпераментні його промови й статті були чимсь середнім між ціцеронівським красномовством («Картагена мусить бути зруйнована») і гайдамацьким закликком до знищення всіх без винятку католиків. Натомість Нестор Кибалюк, церковний дяч і також журналіст, волів діяти тихою сапою, стараючися зробити Авґсбург твердинею недовір'я до МУРу й сіючи чорні підозри супроти проводу об'єднання. Маленький фізично

й духово чоловічок, він не минав нагоди пошкодити МУРові ширенням поговору й підозри. Стилем своїх виступів проти МУРу нагадував Феденка Ростислав Єндик, колишній мій гоститель на короткий час у Львові, антрополог і певного ґатунку націоналіст, автор у передвоєнні роки апотеози Гітлерові. Його вузькі очиці, негроїдні щільно стулені губи, опуклі вилиці, здавалося, були десь на півдорозі від мавпоїда до людини, і було щось звіряче в його виступах проти МУРу й проти мене особисто. Він діяв з околиць Мюнхену. Коли, дещо пізніше, постало питання про його викладання в Українському вільному університеті, хтось з професорської колегії витяг його брутальні виступи проти мене, колегія, без найменшого тиску з мого боку, визнала їх неджентелменськими й відкинула його кандидатуру. Перед тим він ушіймав мене десь у коридорі школи, де містився Університет, і став просити в мене пробачення й утримання від впливу на професорську колегію. Мало це характер жалюгідний. Я не став пояснювати йому, що закиди проти нього не походили від мене, хоч це була чиста правда.

Теж з околиць Мюнхену походила діяльність Теодора Курпіти. Цей скидався радше на влєсливого льокая чи офіціанта, завжди до послуг клієнтам, завжди посміхненого, з поглядом знизу догори, завжди по-європейськи прилизано одягненого, з метеликом на шиї й проділом посеред напomadженого безбарвного й вигладженого волосся,— і відповідно поводився. Він заснував конкуренційний журнал «Рідне слово» (сама назва чого варта! Це ж не був буквар для дітей молодшого віку, а ніби поважний літературний місячник, хоч і цикльостильний). Він сіяв поголоски про шкідливість МУРу, друкував пародії й пасквілі на мурівців, а водночас був аж надміру чемний при кожній зустрічі і завжди жебрав від кожного, не виключаючи й найактивніших мурівців, їхні писання для свого, як казали дотепники, «Бідного слова».

Галерію цю можна було б вести далі, але потреби, мабуть, у цьому нема. Були це поспіль малі люди, а вибір тактики варіював від пророчо-патетичного погрому до обмов і жалень і укусів зі схованки. Але чи міг провід МУРу протиставити їм інший рівень, недосяжно вищий позем, коли організація мала в своїх лавах людей подібного профіля й статури? У виданнях — так, бо те, що виходило з апробатої й заходом, під контролем мурівського проводу таки різнилося різко від виступів і писань цих «діячів опозиції», але в щоденній діяльності тяжко було МУРові вберегтися від проявів низькочолости. Інтелігентних

ворогів поза своїми лавами МУР не мав. Якщо хто хоче, можна вбачати в цьому тріумф МУРу. Але в щоденному житті супротивники МУРу тяли його відчутно й болюче, а змагатися з ними було завданням безнадійним. Комарі можуть зробити життя нестерпним, і Гуллівер був безсилий проти ліліпутів,— згадаймо тут вірш Миколи Зерова на цю тему.

Безнадійною була й боротьба з нездарами. Але тоді здавалося, що треба не тільки стимулювати добре, сміливе, новаторське, змістовне в літературі — це ж і був МУР, а ще й виполювати всякий бур'ян, що буйно сходив на тих ґрунтах, де за нашою програмою мали б колоситися сходи справжнього золотого зерна. Це виразно визначало те, що тоді я писав і публікував. Публікації мовознавчих праць обмежувалася на тому, що було написано перед війною — невеличка монографія про генезу називного речення в новітній українській літературній мові (1947), розділи з праці про вплив Галичини на розвиток української літературної мови останніх двох століть — перше писане ще в Харкові, друге у Львові. Єдиним новим була брошура про правила українського правопису (1946), на що була кричуща потреба при активізації українських повоєнних публікацій у Німеччині та Австрії,— але нічого оригінального й творчого в цьому виданні не було.

Було й кілька поважніших праць про твори красного письменства — як от про «Старший боярин» і про «Поет» Т. Осьмачки, про «Повість про Харків» Л. Лимана, про «Доктор Серафікус» В. Домонтовича. Решту згадаю в кінці цієї статті. Поза двадцятье сторіччя виходив тільки мій огляд праці Віктора Петрова про Шевченка. Натомість кількісно переважали рецензії на нікчемні публікації нездар з красної прози й поезії. Цих публікацій було тоді чимало. Здебільшого було це те, що тепер ми назвали б самвидавом. Тоді як МУР через брак друкарні й коштів видавав мало й з великими перервами, графомани, розжившись правдами й неправдами, не раз спекуляцією на чорному ринку грошенят, вкладали прибутки в публікацію власних творів. Спинити цю хвилю не було надії, але вперто я писав і публікував рецензії на ці появи-одноденки. Було це гайнування часу й марнування сил, бо і так ці одноденки не жили більше, як рік чи два, а то й менше. Але в ті роки я був певний, що читачів конче треба відвернути від публікацій низької якості й тим привернути до МУРівського літературного руху. Сьогодні імена Русальського, Балка, Манила, Запорізького, Ніни Павловської, Кізка, Бажан-

ського, Артим, Скорупського, Буряківця, «Коханіяду» Гай-Головка не згадує, мабуть, і найприскіпливіший літописець літературних процесів, навіть я сам. Але тоді двобої з літературними вітряками здавалися ділом першої ваги. Писав я й численні рецензії на театральні вистави театрів Вол. Блавацького та Йосипа Гірняка, серед яких дещо було варте згадки, а дещо доцільніше було б замовчати. Вище стояли й глибше сягали полемічні статті в межах МУРу, з яких найголовніша була «В обороні великих», уміщена в третьому збірнику «МУР». Та про неї далі. Як моя щоденна практична діяльність була цілком визначена справами МУРу, так було й моє писання. Це було тоді моє життя. Було в тому дещо вартісне, але непропорційно багато сил і уваги віддавано дрібним і дріб'язковим справам. Впливало це насамперед зі згубно вибраного нами принципу елітарності.

Але проблеми породжувалися й нашою непрактичністю, а зокрема моєю. Я вже казав про те, як ми втратили, ніколи її не діставши, можливість порядкувати власною друкарнею. Вона була втрачена через нашу непрактичність. Довгаль і його партійні товариші легко й зовсім законно облутали нас і не допустили до черенків. Я написав тоді епіграму, де сміявся з себе самого, сміявся на кутні:

Полтава кашу заварив,
А вийшов буйний розквіт МУРу...
Так і нема в Полтави черенків...
Ну, що ж, в рукописах плекаємо літературу.

Але уявм собі на хвилину неймовірно: З доброти серця й з піклування за культуру Довгаль і політики навколо нього шляхетно віддали друкарню МУРові. І що б ми з нею робили? Ніхто з нас не мав уявлення, як провадити підприємство. Де ми шукали б майстрів, як наймали б робітників і як договорювались би з профспілками? І де брали б гроші на друк першої й дальших книжок? І як розновсуджували б свої видання? Ми не мали жадного досвіду. Ми не знали, як видобувати гроші в заможних людей (а такі вже були), як їх використовувати й давати капіталові зростати. Я був тоді лютий на Довгалья, але може він мав рацію. Може не варт було віддавати нам друкарню. Може були ми ще занадто діти, щоб мати власність і провадити її!

Хоч нам ніхто про це просто не казав і, скільки знаю, ніде про це просто не писано, МУР серед своїх ворогів здобув репутацію взорованости на радянських зразках, а то й просто радянськості. У цьому була частка правди. Мені досить виразно присвічував приклад ВАПЛіте, яку

радянська преса й комуністичні вожді розглядали як свого ворога число один, більшого від неоклясиків чи київських МАРСян. Принцип плекання літератури в організації вибраних і талановитих, відгороджених від сірої більшості я переніс на зовсім інші обставини еміграції по таборах. Крах цього принципу в випадку ВАПЛіте ми розглядали як наслідок переслідувань комуністичною владою. У нас її не було, значить, міркували ми, ми повинні мати успіх. Sancta simplicitas! Ми не усвідомлювали, що комуністичний тиск тільки прискорив процес, а справді кожна елітарна організація, що не спирається на силу, зазнає штурму заздри з боку нищих і буває розчавлена ними. Так сталося і в нас. Більшість ніколи не елітарна й ненавидить еліту, що одверто проголошує себе такою й тим самим вищою. Але не-еліта головних обвинувачень самосвідомій і зорганізованій еліті шукає в обставинах стороннього характеру. ВАПЛіте закидали політичне збочення. Політичне збочення стало й серйозним обвинуваченням у нашому випадку. На це натякав Кибалюк. Про це думали Єндик і Курпіта. У журналі «Орлик» Юрій Блохин в імені мельниківців досить виразно приходив до такого обвинувачення. На авгсбурзькій конференції МУРу Осьмачка заявив про це майже впрост, коли став говорити про непевність політичного обличчя організаторів МУРу й розшифрував назву об'єднання як Московский Уголовный Розыск — МУР. *Уголовный* був тут не дуже доречний, ішлося про політичне обличчя, але кращої компромітації не можна було придумати, і натяк був уже майже не натяк. Осьмаччина спроба виходу з об'єднання за його близькість до ВАПЛіте була тільки іншим аспектом натяку на комуністичний характер новопосталого МУРу, хоч справді всі обставини навколо харківської групи були далеко не такі прості і однозначні.

Та про ВАПЛіте і навіть про інше розшифрування слова МУР знала, звичайно, тільки мала частина еміграційної публіки. Натомість, як червона плахта бикові, виглядав кожному склад ініціативної групи. Багрянний, Домонтович, Костецький, Майстренко, Полтава й я — всі були східняки, себто «совети». Багрянний був колись членом компартії. Майстренко, до того ж не письменник, — і далі проповідував ідеали комунізму й комуністичної партії, тільки не КПУ, а УКП. Єдиний не-східняк, не-«совет» був Юрій Косач. Але його недавнє минуле, зі стрибками від націоналізму до комунізму було знане кожному, і ніхто не міг передбачити його завтрашнього дня. І зверніть увагу: жад-

ного галичанина, жадного «пражанина». Довгаль був краший від таких письменників. Певніше, щоб друкарня була в його руках. Хай не буде великої літератури, але не буде й комуністичної провокації. Дивне в цих обставинах не те, що такі думки кружляли в багатьох головах, а те, що всі запрошені письменники вступали до МУРу, всі, за винятком Мосендза, який як мотив своєї відмови досить виразно підкреслив те, що, на його думку, було політичним обличчям новозакладаного МУРу.

Моя політична наївність тих часів якнайвиразніше виявилася в тому, що всього цього я тоді не розумів. Навіть Осмаччин досить недвозначний натяк на московський зв'язок викликав у мені обурення — й нерозуміння.

Ця, як я думав, безглузда асоціація могла зродитися тільки в химерній голові одержимого й хворого на манію переслідування поета. Причина цього заблуду, — мого, а, мабуть, і декого ще з ініціативної групи, — було те, що я (чи ми) були в полоні ідеї національної єдності. Ми були певні, що всі українці еміграції не можуть не бути супротивниками радянського режиму й комунізму, що зовсім не мало значення, чи дана людина зі східняків, з галичан чи з «пражан». Ми хотіли національної єдності, і ми були певні, що вона вже є. Бо й чого б люди тікали з батьківщини й опинялися бездомними на чужині, якби їх не вела провідна зірка цієї ідеї.

Наш світ був ілюзорний не тільки в цьому. Ми жили в Німеччині, але не мали з інтелектуальною Німеччиною ніяких зв'язків. Коли на байройтську конференцію ми запросили іншонаціональних, не тільки українських письменників, не прибув ніхто, крім білорусів, зокрема ні один німець. Ми зустрічалися на вулицях і в їхніх установах з американцями. Але знов ми не знали нікого. З Європою поза Німеччиною зв'язків і не могло бути — довгий час не було пошти, їхати до інших країн ми не мали права. Що діялося в Радянському Союзі та й спеціально на Україні, було нам майже невідоме. Ми майже не знали про терор Кагановича на Україні. Німецькі газети не повідомляли про злочини «шляхетного союзника» західних альянтів, а українські доходили тільки вряди-годи й випадково. Політичні партії може мали їх більше, алеж ми відцуралися зв'язків з політиками. Я написав газетну статтю про «Голубий Дунай» Олесея Гончара і другу, загальнішого характеру, але це було все, що я знав. Життя на Україні я уявляв собі за передвоєнним зразком, як відбувувалася зруйнована Україна, через які труднощі й напруги, через

який терор вона проходила, ми не уявляли собі. Нас оточувала порожнеча, і ми заповнювали її ілюзіями.

Однією з таких ілюзій була уява про єдність еміграції. Тим часом для більшості еміграції, якою були саме галичани плюс «пражани», ми були вкрай підозрілим, великою мірою стороннім тілом.

Ще перше правління МУРу, обране в Ашаффенбурзі в грудні 1945 року, виразно зберігало «східняцький» характер плюс Косач. Не-східняком був тільки Улас Самчук, голова. Не змінилося це й у другому правлінні. Склад його поширено, але з нових членів з Галичини походив тільки Святослав Гординський (Ульм, березень 1947). Лише в третьому і останньому правлінні з'явилися галичани Богдан Кравців і Михайло Бажанський, а з не-галичан і не-східняків увійшов Іван Коровицький (Штутгарт, квітень 1948), але абсолютна більшість була й далі «східняцька».

У цих обставинах треба шукати коріння появи й виступу опозиційної групи, що назвала себе «Світання», протиставилася проводові МУРу й зокрема і особливо мені, й започаткувала найтемпераментнішу в історії МУРу дискусію, що не стояла в жадній пропорції з кількісним складом групи. Фактично група складалася з трьох осіб і при тому осіб між собою дуже відмінних. Ідеологом групи був Володимир Державин, провідним поетом Михайло Орест (брат Миколи Зерова), а визначити ролю третього — Володимира Шаяна було б поза всякою логічною можливістю. Він був напівшарлатан, напівбожевільний, пророк, що проповідував нову релігію, що сьогодні могла бути перуністською, завтра індуїстською, а далі комбінацією обох плюс віра в месіаністичну ролю України. Цемент, що прив'язував його до групи, був чи не я, бунт проти мене й заперечення мене. Уже секундарним було мотивування відданості ідеалістичній філософії в усіх трьох, що протиставлялася моему, мовляв, матеріалізові. Крутився коло групи ще Юрій Чорний, але в нього була одна пристрасть — глузувати з інших і демонструвати свою вищість і свій нігілізм. Для нього українці взагалі були тільки фігурами з паноптикуму, і він згодом відійшов від усього українського, як тільки вирвався з таборового підгодовування.

Мої перші зустрічі з Орестом були коректні, але взаємної приязні й шани в них не було. У березні 1946 року, коли я був на викладах в авґсбурзькому таборі, мене поселили в Орестовій кімнаті. Я записав тоді в щоденнику: «Акуратна, але маленька душа. Є внутрішня поетичність,

але занадто боїться порушити наголос або граматику. Усе розмежоване, всьому визначене місце. Поезія навіки відділена від прози життя. Зміщень не уявляє. Від цього не вирає ні поезія (мертві, точні вірші), ні проза (майстерно розповідає анекдоти). Але любить Кузьму Пруткова й цитує напам'ять і відчуває добре стилі, поки вони непорушні». Уже тоді мене разило самообмеження до молчальницьких чеснот — «умеренность і акуратность». І вабили саме можливості творчих зсувів стилів і жанрів. Пізніша поезія чи не в усьому світі пішла «моїм шляхом», але це не означає, що точена й занурена в себе не відродиться й на якийсь час не запанує. Але в Ореста вона була не тільки точена й заглиблена в себе, вона була ще й мілка, а високий щабель культурності й філігранності не може бути компенсацією за малість власного.

Що більше вело Ореста до «Світання», сказати важко. Це міг бути й комплекс малости й занедбаности і просто відраза до того, що можна було б назвати комплексом Багряного. Не було й, либонь, не могло бути більшої протилежності, як між Орестом і Багряним з його настановою на літературу масову, політичну, голосно-ораторську, розхристану, недбалу щодо деталей — і характером і ідеалами Ореста. Саме письмо Багряного було розгонисте, широке, недбале, Орестове — дрібне, плекане, дуже читке, майже каліграфія, рівне й виміряне. А я, мабуть, уявлявся йому носієм засад багряннівських. Але могла це бути й проста заздрість: я не оминав його в своїх доповідях у МУРі і в своїх річних оглядах літератури, але говорив про нього коротко й не на першому місці. Він не протестував голосно, але в колі «Світання», напевне, він нарікав на це, і комплекс Сальєрі виходив на поверхню, звичайно щільно стиснені вуста відкривалися й робилися вироки й засуди. Своєю заздрісністю й зовнішньою стриманістю, але також і своїм зовнішнім виглядом — завжди дуже чепурний, хоч і поношений одяг, пригладжена зачіска — він якось нагадував Курпіту, ніби людину з ресторану, хоч Курпіті був чужий ідеал *schöne Seele*, який плекав Орест. Фактом є, що вже в травні 1946 року Орест приймав мене підкреслено холодно. На столі лежала купочка свіжо виданої його збірки «Душа і доля», але автор ані не згадав про вихід книжки (при всій ідеалістичності й тонкості зануреної до власних глибин душі він показав себе майстром здобувати кошти на видання своїх книжок, чим я аж ніяк не міг похвалитися).

Те, що Орест показував тонким стиском уст і зневажливим поглядом, Державин узявся висловити голосно й ущипливо. Досі я мав подвійний образ його. Один — з його

появ у ролі гостя на аспірантському семінарі Булаховського в Харківському педагогічному інституті в роки моєї аспірантури: іронічний біс зневаги, завжди в тугому комірці з бездоганно пов'язаною краваткою, в окулярах без рамки й із стисненими (так само, як в Ореста) тонкими губами, він хизувався своєю ерудицією й сипав іменами й назвами творів. А другий — на березі потічка в Орем-Лазі (табір утікачів у Словаччині, де ми обоє опинилися 1944 року), де він, зовсім голий, світлячи несвіцьки білим і пухким тілом воював з нужею в своїх кальсонах. Тепер він був трибуном незалежної від політики й публіцистики літератури, викривач матеріялізму й прокомунізму в виступах і діяльності Юрія Шереха. Про що б він не писав, завжди й незмінно металися там громи й блискавки на цього горопашного й нічого не вартого самозванця. Він, носій усього зла й подиху чуми, мав бути зруйнований безжално, так само, як колись була Картагена. Майстром сарказму й демагогом Державин, безперечно, був, умів він і перекручувати наміри й цитати вибраного ним опонента. Думаю, що говорила в ньому не тільки зненависть до Шереха, а й відраза до всього реально українського (У радянському Харкові він співпрацював в україномовних виданнях, але ніколи за українця себе не видавав). Чуже було йому таборове гуляйпілля, на нього він позірно нападав, але в суті справи в тому гуляйпіллі він бачив сконцентровану суть українського народу, глибоко йому чужого. Коли він щось міг прийняти, то це тільки поетичні абстракції універсального характеру типу Орестових, що він знаходив і в творчості Ольжича або Олени Теліги. Природно, що теорія національно-органічного стилю, яку я тоді проповідував як головний шлях української літератури на еміграції, доводила його до люті й він протиставляв європеїзм. Езотеричність. Чисте мистецтво.

Тепер я думаю, що в його критиці національної органічності і в європейському ідеалі було багато правди, але тоді це був для мене вдар ножем у серце. Я рвався в бій. Я міг би бути таким же саркастичним, злісним, уціпливим, безжалним, ехидним у своїй відповіді. Але на це не дозволяло мені провідне становище в проводі МУРу. Доводилося зціпити зуби й відповідати стримано й ультрарачемно. Так постала моя довга стаття «В обороні великих», що побачила світ у збірнику «МУР», 3. Усі пишноти, всі виквіти Державинової отруєної злобою полеміки я мусів пропустити повз вуха й сперечатися тільки по суті, а суті в його нападах було дуже мало. Природно, що академічно стримана стаття моя видавалася нудною й безбарвною, вийшла блі-

дою й не лишила помітного сліду в читачів. А мій компроміс — усе в ім'я збереження цілості МУРу, пішов ще далі. З моєю згодою й з моєї ініціативи на другому з'їзді МУРу в березні 1947 року Державина обрано до правління організації. Користи з цього, правда, було небагато, і вже на третьому з'їзді Державин не пройшов до правління. Цікаво в усьому цьому те, що Державина пробували піднести на щит, кожна по-своєму, дві націоналістичні партії, мельниківці й бандерівці. Усе, що завгодно, аби тільки не «радянщина» Юрія Шереха й Івана Багряного (який зовсім не був прихильником поглядів Шереха).

Але МУРу світанці не опанували. На ульмському з'їзді 1947 року, де мені й Державині (від опозиції, сказати б) було надане слово для головних доповідей і де Державина введено до правління, Державин зазнав поразки. З'їзд пройшов під знаком критики Державина. Він хвилювався, коли виступав з доповіддю, може тому, що відчув недоречність її різкого, хамського тону. Блавацький, що сидів поруч мене, прошепотів:

— Я ніколи не бачив ще, щоб він так хвилювався.

Коли я говорив про нього в своїй доповіді, він сидів увесь червоний, усім черепом спершися на свій ціпок і дивлячися в землю. Потім його добивали Барка («клишоногі афоризми», «здохлятина»), Людмила Коваленко (за всім — nihil, групування Максів і Моріців), Косач. У таборі «Світання» панувала розгубленість. Першим виступив Юрій Чорний. Він говорив не по суті, а про доповіді як такі. Дискусія, мовляв, мала рацію, доки дотени пускав Державин, а моя доповідь — пародія на доповідь Державина. Сам Державин мав ніч, щоб підготуватися до виступу — і все таки він збився, говорив про мої ніби перекручення цитат — і бою не прийняв. Шаян говорив про образу Орестові (за мої слова про «ложе» як прикмету Орестового стилю), про те, що вони аж Гуссерля читають — з гордістю гімназиста. Усі вони дуже перелякалися, коли подано пропозицію виключати з МУРу. Введення Державина до правління в цих обставинах було не їхньою перемогою, а радше ласкою для переможених. Та це в дальшому не припинило війни Державина зі мною.

І зберігалася співдружність світанців. Троє були нерозлучні. В своїй кімнаті вони читали один одному свої твори — чистенькі поезії Орестові, злобні статті Державина, боговідкривальні проповіді Шаянові. Заходив з черговим дотепом Юрій Чорний. Крутилися наверхнені Шаяном на його релігію молоді хлопці, яких він часом ганяв з дорученнями. Не знаю, де пив Державин, але пив він тяжкими

запоями й легше — між кожними двома, що й звело його до передчасної смерті 1964 року в тому ж Авгсбурзі.

Сьогодні поезії Ореста майже забуті, а шкода. Він був поет малого діяпазону, але все таки поет. Мабуть, і з писань Державина можна було б вибрати щось триваліше, хоч вони майже всі містили більше отрути, ніж поживного. Шаян, звичайно, був і лишився поза літературою, а про його релігійні шукання не мені судити.

Коли я оглядаюся в ретроспекції на «Світання» й його полеміку, мені ясно: їхній конфлікт зі мною був в основному — забувши антиукраїнські почуття Державина й сальєрівський комплекс Ореста, — як я вже сказав, конфліктом двох поколінь: передреволюційного — Державин народився 1899, а Орест 1901 року, перед радянізацією України одному було 21, а другому 19 років — а я побачив світ у менш щасливий рік 1908, що означає, що я зазнав сильніших впливів від нового режиму і був менш відпорний на них. Про «радянський» струм у МУРі вже тут була мова. Але ця генераційна суть конфлікту була тоді мені неясна, мабуть, була вона неясна й для світанців. Тому конфлікт виродинився в такі потворні форми. Якби ми знали про це, може б ми могли сісти за круглий стіл і підійти до справи історично. А втім — коли і де конфлікти поколінь розв'язувано в мирній дискусії, в атмосфері взаєморозуміння? До того ж у випадку Державина тут домішувалися ще загальні — може підсвідомі — почуття. Його рукою надто часто водила злоба.

Програма МУРу передбачала заснування й існування груп певного літературного спрямування. «Світання» вважалося однією з них, хоч і важко собі уявити, що стилево і ідеологічно спільного могли мати Державин і Орест із Шаяном. Другою такою групою вважався «Хорс», але ця група фактично складалася тільки з Ігоря Костецького, хібащо вважати, що його запал і відданість перевищували спроможності однієї людини. Його енергія була цілком спрямована на видання журналу, і те єдине число «Хорса», що змогло побачити світ, не осоромило ні саму «групу», ні МУР у цілому. Воно мало власне обличчя і літературно і в друкарському сенсі, хоч воно не мало свого Гніздовського, як мала «Арка». Стосунки «Хорса» з рештою МУРу були дружні — були це стосунки Костецького зі мною. Я заперечував тільки надмір експериментальності Костецького в загальноМУРівських виданнях. Виходячи з цього, діставши від Костецького текст драми «Близнята ще зустрінуться», я дав його — не питаючи згоди автора — в скороченому (сконденсованому) вигляді. Не можу сказа-

ти, що Ігор був задоволений, але він не сприйняв цього трагічно, і цей епізод не вплинув трагічно на наші стосунки. Тільки коли геть пізніше ми розійшлися, він згадував цей випадок і закидав мені пристосуванство до загального смаку — не надто високого рівня.

На цьому й вичерпувалася проблема творчих груп у системі МУРу. З мого особистого погляду — трудні стосунки з світанцями і помірно дружні з єдиним «хорсисом».

Конфлікт Державин — Шерех, хоч який він був голосний і бучний, не загрожував існуванню МУРу, бо саме МУР був для Державина найкращою трибуною, принаймні поки я, в інтересах збереження організації, полемізував півголосом, стримано, здушуючи в собі всі емоції й ексцеси, на які мене поривало як особу, але яких я не випускав на волю, бо був не тільки особою, але й — насамперед — позицією, чи то пак «посадою». Не були небезпечними й ті особисті конфлікти короткої тривалості, які раз-по-раз вибухали один за одним і заповнювали дні й діла МУРу, а зокрема мої. Відбувалися вони, як я вже сказав, більш-менш усі за одним сценарієм. Щось даному літераторові не сподобалося — і —

— Я виходжу з МУРу. Ні, ви мене не намовите й не переконасте. Це кінець, я виходжу беззастережно і остаточно.

Минав якийсь час, що приділявся на намовляння — моя функція — і письменник повертався, як заблукана вівця до лав свого колективу. Час бунту мінявся — це могло бути півгодини або й кілька тижнів. Мінялися також приводи для бунту — Косачеві ввижалися інтриги ворогів, Осьмачці — примара червоного хвилювизму, Костецькому — надмір уваги до літературних традиціоналістів, Чапленкові — до літературних новаторів і так далі, без кінця й меж. Годі перелічити, скільки разів виходили з МУРу й поверталися до нього два найбільші бунтівники. Сценарій був завжди той самий: вибух гніву — вихід — намовляння — повернення. Щоб почати цикл знову спочатку... Це було, як мухи в Єгипті — найнабридливіші, либонь, мухи світу, що не дають хвилини спокою й доводять подорожнього до розпачу й нестями. Пригадую, скоро після єгипетсько-ізраїльської війни, сидючи в вестибюлі готелю в Луксорі й безнадійно відмахуючися від цих мух, я зрештою сказав службовцеві готелю:

— Чому ви не спровадите всі ваші мухи до Ізраїлю? Він би негайно капітулював!

Але збереження єдності в МУРі було для мене кінцевою вимогою, і я не міг послати цих МУРівських мух

десь поза межі мого досягнення, я мусів безконечно й, часом здавалося, безнадійно намагатися їх приборкати. Діяла засада «noblesse oblige». МУР мусів жити. Сенс його життя був у єдності. Людина вигадує сама собі мету, а потім приносить усе в жертву досягненню цієї мети, зрештою ілюзорної й малої, на стороннє око зовсім незначущої.

Але втома й гіркота поступово накопичувалися, наростали. Леонід Полтава оповідав мені про розмову з моєю матір'ю. Раз він зайшов до моєї мюнхенської кімнатки, коли мене не було вдома. Полтава щось сказав про те, як я поринув у справи МУРУ, віддаючи їм увесь свій час, розумову й фізичну енергію. Вона йому сказала:

— Чи це зрозуміють?

Запитання містило в собі відповідь. Негативну, звичайно. Мені мати такого не казала. Але її кінцева оцінка якось таки виявилася в гіркій репліці:

— Ні, сину. України ви не збудуєте.

Але вона мене ніколи не спиняла й не вдавалася до жадних висловів докору й знеохоти. Вона була мудра в висновках і в мовчанні.

У моїй свідомості теж відбувалися процеси сумніву, непевності й зневіри, але я намагався їх загнuzдати. Ще в травні 1946 року постала в мені поезія — свідок таких настроїв:

Я не зрікаюся приречень
І не стидаюся могил,
Хоч може зовсім не до речі
Лишати в скаллі слід ноги.
Перга і проза до волосся
Прослали тріумфальний хід,
І може справді довелося б
Зайти у суточки глухі.
Але трамвай скрипить у крузі,
І попіл стукас в серця.
Є ще брати, і є ще друзі,
І ляск затріснутих дверцят.
І хоч переклад остобісів,
Але десь є оригінал.
Як не до Бога, то до бісів,
І, як не сонце, то мана.

Зрештою, були в моїй діяльності не тільки дисципліна й зціплені зуби, але й задоволення й ілюзія щастя. МУР стояв. Єдність зберігалася. Вільна українська література існувала.

Не знаю, як довго він би вистояв, — поза 1948 рік. Кінець МУРу прийшов улітку того року, і стався він з причин цілковито позалітературних. Власне, можна було б сказати, що з погляду літературного МУР ніколи не припинив свого існування, витримавши всі вибухи письменницьких самолюбств, всі навали успадкованих від передвоєнних років мистецьких і ідеологічних суперечностей, всі свої власні «бурі в МУРі». Але хоч який він був зосереджений у собі, був утопією незалежності вільних «мудреців» і поетів» (Брюсов), історично він постав в умовах ненімецької Німеччини, Німеччини без уряду, без грошей, без прав. Але така Німеччина не могла існувати безконечно. Від літа 1948 почалося відновлення країни. Два заходи безпосередньо заторкнули існування людей сходу на німецькій землі. Драстична валютна реформа одним махом позбавила їх грошей. Раптом усі стали жебраками. Не могло більше бути мови про якісь видання, навіть про подорожі з одного еміграційного пункту до іншого. Навіть подорож трамваєм з моєї мюнхенської Ортнітштрассе до мюнхенського таки вокзалу стала серйозною проблемою. Подруге, окупаційна влада мусіла забрати з теренів Німеччини ті сотні тисяч людей зі сходу, які там скупчилися. Почалася прискорена іміграція до країн, що відкривали свої брами для приходнів з Німеччини — Бельгії, Англії, Канади, Аргентини, Австралії, а особливо Сполучених Штатів. Усі процеси цього переселення були максимально прискіпані й централізовані. Сьогодні я говорив з якимнебудь МУРівцем про справи МУРу, а завтра довідувався, що він дістав виїзні документи, а за три дні мусить бути на пароплаві. Наладнане, здавалося, життя раптом розпалося, зв'язки не існували, кожне завтра було тепер невідоме. Люди розтікалися, як руді миші, організації не мали часу навіть на впорядкування своїх справ, усе розпливалося, всі форми розсипалися, не стало нічого певного.

Ніхто не може назвати дня, коли МУР перестав існувати. Він не був розпущений, не самоліквідувався, він наче випарувався, наче його не було. Статуту про порядок ліквідації навіть не згадувано. Був МУР — і ось нема. А чи й був? Як звичайно в дні й години суспільних струсів, література ніби зникла. Тільки тут не було ні воєн ні революцій, ані землетрусів і самумів. Були тільки адміністративні заходи, які до того ж нічого спільного з літературою в собі й не мали. Так, несподівано для себе, я зненацька втратив МУР. У інших обставинах був би це важкий процес остаточного розчарування й психологічно важкого рішення попрощатися з МУРом. Німецькі фінансисти і окупаційні урядовці зробили це рішення дуже легким.

Чи були це втрачені три роки? Сьогодні моя відповідь на це питання — виразне й недвозначне НІ! І то з обох поглядів — історії літератури і мого особистого життя. Почнім з першого.

Навіть дитина знає сьогодні, що історичні процеси в їхній справжній суті і ті гасла, під якими діють сучасники, що рухають ці процеси, — речі дуже й дуже відмінні. Комуністична партія й червона армія перших років революції були переконані, що вони змагаються за світовий комунізм. Справді йшлося про індустріалізацію й створення промислової імперії. Американська проповідь світової експортованої з Америки демократії в своїй суті зовсім не базується на любові до безробітних і бездомних. Таким прикладам нема кінця. МУР був тим добрий, що він фактично не мав літературної програми, бойових гасел, нищення противників. Як організація, він хотів тільки двох речей, — щоб була література українською мовою і щоб вона була добра, не специфікуючи, як і чим вона може стати доброю. Але кожний у цих межах міг висувати конкретніші програми й принципи. Для Самчука це була велика література, під якою, мабуть, він розумів писання романів типу «Войны и мира» або й (він не гребував і цим) «Gone with the Wind». Я носився з ідеєю створення того, що я називав «національно-органічним стилем», досить туманне поняття, що включало до себе використання фольклорних мотивів, як у поезії Осьмачки й Барки тих років, або — по той бік політичного кордону — як у «Вершниках» Яновського, а далі могло розчинятися в відповідно оформленій синтезі історичної стилізації з національною ідеєю, щось на зразок бароккової козакоманії Юрія Нарбута або візантинізму Петра Холодного-молодшого. Костецький шукав оєвропеєння літератури, під чим розумілися насамперед експресіонізм і трохи дадаїзм. Маланюк прагнув поєднання вісниківства з неокласицизмом à la Пушкін... І так далі, і так далі.

Усе це трохи нагадувало сцену в божевільні в «Народньому Малахії», де кожний говорить про своє і ніхто нікого не слухає. Суть і сенс МУРу були одначе зовсім не в цих монологах. Об'єктивний зміст існування МУРу в бутті української еміграційної літератури був у створенні трибуни й місця зустрічі для літераторів з різних українських земель і традицій. Перед МУРом була окремо «східняцька» традиція, до певної міри забарвлена радянськими літературними явищами й звичаями, окрема галицька традиція, в якій зустрічалися Катря Гриневичева з її впливами німецького символізму й польської млодопольськості і Остап Грицай з його віденськими ідеалами, помноженими

на заскоружність галицької провінції, і, нарешті, празька традиція. У МУРі, в зустрічі цих традицій творилися засновки до — скажемо скромно — взаєморозуміння. Здається, це небагато, а в дійсності це був засновок до витворення єдності еміграційної літератури — не в сенсі якогось одного стилю й однієї політичної ідеології, — річ і не можлива і не потрібна, але саме і тільки в сенсі усвідомлення свого співіснування, діяльності рівних і різних, своєрідного плюралізму. Це після МУРу стало можливим Костюкові утворити безпрограмову спілку письменників української мови в Америці й світі. Були переборені замкненість у льокальних геттах і глухота до людей первісно іншої території.

Процес творення загальноукраїнської, понадрегіональної літератури був об'єктивною потребою. На сході його здійснювали радянська армія й поліція. Це вони зліквідували празький і варшавський осередки, уніфікували Львів з Києвом. На еміграції цих чинників, хвалити Бога, не було. Тут це мав бути добровільний процес. У межах МУРу він міг відбутися найшвидше й найлегше. Моя *idée fixe* загальності МУРу була фактично прискоренням і вдосконаленням цього природного й потрібного розвитку. Діялося це вже самим фактом належності письменників і критиків до одного об'єднання. Але ще більше діялося це частими зустрічами — на з'їздах і конференціях МУРу, які всі — програмово й послідовно — виключали або обмежували адміністративні питання й центрувалися навколо творчих, а може ще більше на півприватних зустрічах, читаннях і обговореннях творів. У МУРі справді витворювалася творча атмосфера. Ми всі поспішали з кожним новим твором на його обговорення з колегами, ми всі — попри особисті тертя, — були одержимі бажанням поділитися зробленим з іншими. Цієї братерськості, цього творчого захвату ніколи не було ні в радянських спілках письменників під диктатурою політичної партії, ні в американській спілці під диктатурою доляра. Не з того треба дивуватися, що щоденне життя МУРу було сповнене свар і конфліктів, а з того, що попри це було в ньому горіння, захват, пристрасть і, як це не дивно, творилася своєрідна братерськість.

Тепер людям іншого покоління, вихованим в Америці, тяжко збагнути ці речі. Нездатність зрозуміти, посилена подеколи мотивами вендети й бажанням приподобитися сильним мира сього, веде до заперечення того доброго, що було в МУРі. Зробити це легко — треба тільки вихопити

ті дурниці, які часом виголошувано членами МУРу в ті роки, далі додати, що справжні досягнення української літератури лежать не в еміграції з її МУРом, а в тому *origens*, з якого походить — принаймні за астрономією — *lux*. Але порівнювати треба не радянську літературу в кількадесятирічному існуванні її, з неповними трьома роками існування МУРу, а таки, з обох боків, той трирічний період 1945—1948. А тоді баянс виглядає дещо інакше. У час існування МУРу не постало може епохальних творів, але баянс творчості, що породила — беручи приклади навмання і з пам'яті — «Старший боярин», «Поет» Осьмачки і «Білий світ» Барки, «Еней і життя інших» Косача, «Ману» Докії Гуменної, «Повість про Харків» Лимана, «Душу і долю» Ореста тощо, не поступиться зробленому в ті ж роки в Києві й Львові.

Для мене особисто як науковця-мовознавця три роки в МУРі були втраченим часом. Але не часом утрачених можливостей. Бо тих можливостей тоді не було, незалежно від того, чи я віддався б праці в МУРі, чи ні. Німецькі міста були розбомбовані, бібліотеки тільки зализували свої рани, не один професор був вилучений з наукового життя через процеси «денацифікації», молоді бракувало, бо вона була майже цілковито знищена на фронтах. Одне слово, наукове життя ледве тліло, наукові з'їзди були неможливі, наукові видання, зокрема журнали, майже не існували. Крім того, я завжди залюбки робив вилазки до літератури й театру. Тепер круто змінилася пропорція, мовознавчі зацікавлення й праці відійшли на задній план, літературні вийшли наперед. Це не було ні проти моєї природи, ні ствержене навіки.

Мої літературно-критичні статті тих років були великою мірою підпорядковані програмі МУРу. Я вважав за свій обов'язок оглядати все, що тоді виходило. Мої рецензії на різних графоманів були тільки змарнований час. Нема потреби доводити графоманам, що вони графомани, і нема чого з ними воювати. Справжня література так чи так вирине з забуття чи невідомости, а баянст потоне. Але кілька статей того часу й досі, як на мене, не перестаріли, — про поезії Зерова, про «Вертеп» Аркадія Любченка ще віддавали данину моїм підсовєтським часам, тоді як статті про Барку, Осьмачку, Олену Телігу, прозу Лимана, Домонтовича існували вже в часі МУРу. Не зрікаюся я також і статтів — річних оглядів українських літературних творів. Відновив я і практику театральних рецензій, почату 1933 року в Харкові, кращі з-поміж

них тепер про вистави в театрі Блавацького — «Народній Малахій» і Косачів «Ордер». У літературі я був чи не першим, хто привітав молодий тоді талант Смотрича.

Звісно, в статтях своїх я радо шукав потверджень моїх прогноз про майбутній розквіт «національно-органічного стилю», але більшою хибою було те, що часто головною течією статті було не так критикувати, як учутися в стиль і думки автора й донести їх до читача. Це було не біда, коли авторів світогляд не розбігався з моїм. Але подеколи траплялося, що я піддавався інерції авторового думання навіть тоді, коли воно було мені чуже. Так сталося з моєю статтею про поезії Юрія Клена, зокрема в їхньому донцовізмі (хімерно й незбагнено переплетеному з сковородинством). Я був настільки під чаром авторового нав'яння, що не помічав цього у власній статті. Павло Петренко, якому я прочитав статтю, різко й правдиво показав мені це, чим спершу глибоко мене здивував. Я був дуже вражений, але пішов до голови по розум, переконався, що Петренко мав рацію, що поезії Кленові були суцільно створені з прочитаних книжок і журналів і несли в собі мало власного. Пізніше я ніколи не пердрукував цю статтю й відмовився дати її як вступ до видання Кленових поезій.

Статті мої на літературні теми мали успіх у інтелігентного читача, редактори просили їх до своїх журналів і газет, не було випадків відмови від друкування їх, автори домагалися, щоб я про їхні твори написав. Критерії й стандарти літературної критики не були високі серед МУРівців, а ще нижчі серед не-МУРівців. Тож не дивно, що я почав виходити на становище провідного критика. Я розумів відносність цього, а все таки — не приховую — це мені лестило й подобалося. Особливо подобалося мені, коли письменники вибирали мене на дорадника, даючи мені перші варіанти своїх творів і дещо потім змінюючи в дальших варіантах. Суєта суєт, а все таки ми хочемо, щоб наші дзеркала показували нас кращими, ніж ми є. До того ці позитивні оцінки допомагали загоювати рани від стріл і ударів моїх супротивників, яких не бракувало.

Ні, роки МУРу, роки в МУРі не були пропащі.